

An Inter-textual Interpretation of the Verse of Dharr*

Jafar Nekoonam

Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Islamic Theology and Teachings,
University of Qom, Iran. Email: jnekoanam@gmail.com

Abstract

Many interpretive challenges of the Quran cannot be resolved without referring to the Bible, and one such verse is the Verse of *Dharr*. The vast majority of Muslim exegetes have interpreted this verse as a general reference to all of humanity, while only a few have viewed it as pertaining to a specific group. However, even these few did not clarify which historical period or community this specific group belonged to, nor how they bore witness to God's Lordship. They merely stated that it referred to a specific group, sometimes adding that the group belonged to the Israelites. This study indicates that the Verse of *Dharr* refers to the Israelites during the time of Joshua. Joshua summoned all the tribes of the Israelites of his era, binding them with a covenant to refrain from idol worship, in contrast to their ancestors, and to worship only God. He made them witnesses over themselves to this covenant, and they declared that we bear witness. The methodology of this study is inter-textual, that is, comparing the Quranic text with the Bible.

Keywords: verse 172 al-A'raaf Chapter, Verse of *Dharr*, primordial covenant, realm of *dharr*, innate nature

* Received 4 July 2023; Received in revised from 25 October 2023; Accepted 13 November 2023; Published online 20 November 2024

Cite this article: Nekoonam, J. (2024). An Inter-textual Interpretation of the Verse of Dharr. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 137-152. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.11243.2363>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

In verse 172 of the al-A'raaf Chapter, known as the Verse of *Dharr*, it is stated: "When your Lord took from the Children of Adam, from their loins, their descendants and made them bear witness over themselves, [He said to them,] 'Am I not your Lord?' They said, 'Yes indeed!'" Throughout history, three interpretations of the Verse of *Dharr* have emerged. The first interpretation, which prevailed among commentators for three centuries, is that the verse refers to the realm of *Dharr* (the realm of pre-material existence). This view was supported by traditions unanimously considered authentic, even *mutawātir* (a tradition or narration with multiple independent chains of transmission ensuring authenticity), by both Sunni and Shiite scholars. In these narrations, it is mentioned that God touched Adam's back, and his offspring, who at that moment were in the form of particles, were brought out from his back. God then asked them, "Am I not your Lord?" Some acknowledged this, becoming the believers, while others did not acknowledge it, becoming the disbelievers. The second interpretation, seemingly introduced by the Mu'tazilites, is that the Verse of *Dharr* refers to the innate nature (*fiṭrah*) of humankind. The third perspective posits that the verse pertains to a specific group of human beings. The present study, using an inter-textual approach, seeks to answer the question: Who are the descendants of the children of Adam referred to in the verse, who God made witnesses over themselves? And how did this witnessing occur?

An Explanation of the Theory

A comparative analysis of the apparent meaning and context of the Verse of *Dharr* with the contents of the Bible suggests that the verse refers to the Israelites during the time of Prophet Joshua. Chapter 24 of the Book of Joshua recounts a covenant renewal in which Joshua summoned all the tribes of Israel to Shechem, where they stood in the presence of God. Joshua, after recounting the blessings God had bestowed upon the Israelites, asked them whether they worshiped God or the idols of their ancestors. The tribes of Israel declared, "We pledge to worship God." Joshua then said, "Thus you yourselves bear witness that you have made a covenant to worship God." They responded, "Yes, we are witnesses." According to this theory, the meaning of the Verse of *Dharr* is literal and real, not metaphorical, symbolic, or allegorical. Thus, the verse does not pertain to the realm of *Dharr* mentioned in related traditions and nor to the divine innate nature of humankind, as claimed by the Mu'tazilites.

Evidence Supporting the Theory

1. Context of the Verse: The Verse of *Dharr* is situated within a series of verses in the al-A'raaf Chapter, all of which pertain to the people of Prophet Moses (P.B.U.H.).

2. Similar Verses: In Quranic discourse, it is emphasized that such a covenant was taken through explicit verbal declaration not through implicit or non-verbal communication. Therefore, related verses, including the Verse of *Dharr*, cannot be interpreted as metaphorical, allegorical, or symbolic. Furthermore, such covenants were taken by divine prophets from their communities, not directly by God or the angels.
3. The Old Testament: When the Quranic indications and evidence related to the Verse of *Dharr* are compared with the content of Chapter 24 of the Book of Joshua regarding Joshua's covenant taken from the tribes of Israel, it becomes clear that the Verse of *Dharr* specifically refers to this covenant in which, Joshua required the tribes of Israel to worship God alone and not associate partners with Him.

Conclusion

This article demonstrates that the dominance of traditions about the realm of *Dharr* in the minds of Quranic exegetes, along with their lack of inter-textual study between the Quran and the Bible, has led the majority of them to misinterpret or fail to clearly understand the true meaning of the Verse of *Dharr*. Examining the apparent meaning and context of the Verse of *Dharr* alongside an inter-textual study of Chapter 24 of the Book of Joshua reveals that this verse refers to the covenant renewal initiated by Prophet Joshua with the tribes of Israel of his time. This covenant emphasized worshiping God and refraining from idol worship, as practiced by their ancestors.

References

- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Bethat, qisam al-Dirasat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Hairi Tehrani, A. (1959). *Muqanniyaat al-durar*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Husayn, A. (Syed Murtada). (1907). *Al-Amaali*. (M. B. al-Nasani al-Halabi, Ed.). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Nouraei, M., & Karimpour, S. H. (2018). Analytical survey of Alast Verses from viewpoints of Seyyed Morteza and Zamakhshari. *Quranic Knowledge Research*, 9(32), 53-76. doi: 10.22054/rjqk.2018.28483.1623. [In Persian].
- Sobhani, J. (1994). *Manshur-i javid*. Muassasat Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tayyib, A. H. (1990). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. N.P. [In Arabic].

- Thalabi, A. R. (1997). *Tafsir al-Tha'labi al-musamma bi-l Jawahir al-hisan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

تفسیر بینامتنی آیه ذر*

جعفر نکونام

استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران، رایانامه:

jnekoona@gmail.com

چکیده

بسیاری از مشکلات تفسیری قرآن جز با مراجعه به کتاب مقدس تفسیر صحیح نمی‌پذیرد. یکی از آن آیات آیه ذر است. این آیه را قریب به اتفاق مفسران مسلمان یک آیه عام ناظر به نوع بشر دانستند و تنها معدودی از مفسران آن را ناظر به جماعتی خاص دانستند. آنان نیز روشن نکردند که این جماعت خاص به چه تاریخی و قومی تعلق داشتند و به چه کیفیتی به ربوبیت خدا شهادت دادند. فقط گفتند که آنان جماعت خاصی بودند یا نهایتاً افزودند که آن جماعت از قوم بنی اسرائیل بودند. بررسی‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که آیه ذر ناظر به قوم بنی اسرائیل در ایام یوشع نبی بودند. یوشع تمام قبایل بنی اسرائیل زمان خودش را فرامی‌خواند و از آنان پیمان می‌گیرد که برخلاف اجدادشان بت‌ها را نپرستند و فقط خدا را پرستند و آنان را در این زمینه بر خودشان شاهد می‌گیرد و آنان اقرار می‌کنند که ما شاهد هستیم. روش تحقیق در مقاله حاضر بینامتنی است؛ یعنی میان متن قرآن و کتاب مقدس مقایسه شده است.

کلیدواژگان: آیه ۱۷۳ سوره اعراف، آیه ذر، الست، عالم ذر، فطرت

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۳ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: نکونام، جعفر. (۱۴۰۳). تفسیر بینامتنی آیه ذر. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۲)، ۱۳۷-۱۵۲.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2024.11243.2363>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

در آیه ۱۷۳ سوره اعراف، مشهور به آیه ذر، آمده است: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ». پرسشی که در تحقیق حاضر بدان پرداخته می‌شود این است که در آیه ذر مراد از ذریه‌ای از ظهور بنی‌آدم که خدا آنان را بر خود شاهد گرفته است که پروردگارشان است چه کسانی‌اند و این شاهد گرفتن چگونه بوده است.

برای اینکه اهمیت موضوع آشکار شود، مناسب می‌نماید که نظر برخی از مفسران در زمینه دشوارفهمی آیه ذر از نظر گذارنده شود. نحاس (۱۴۲۱ ق)، درگذشته در ۳۳۸ ق، که خود ادیب بود و کتاب اعراب القرآن را نوشته، اظهار داشته است که این آیه مشکل است. به گفته او، برخی از دانشوران برآن‌اند که اینان گروه خاصی بودند، چون خداوند فرمود: «مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ»؛ لذا آن دسته از فرزندان آدم که از صلبش بودند از شمول این آیه خارج می‌شوند. نیز افزوده است، با عبارت «أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ» کسانی که پدرانشان مشرک نبودند از شمول آیه خارج می‌شوند (ج ۲، ص ۸۰). قرطبی (۱۳۶۴ ق)، درگذشته در ۶۷۱ ق، این آیه را مشکل دانسته است (ج ۷، ص ۳۱۵). صدیق حسن‌خان (۱۴۲۰ ق)، درگذشته در ۱۳۰۷ ق، در ذکر یکی از اقوال بیان کرده که آن از آیات متشابهی است که خدا علمش را به خود اختصاص داده و لذا به موجب آن نه اشکالی باقی می‌ماند و نه مجالی برای بحث از آن (ج ۲، ص ۶۱۵). طیب (۱۳۶۹)، درگذشته در ۱۴۱۲ ق، اظهار داشته است که این آیه از مشکلات آیات بلکه از متشابهات قرآنی است (ج ۶، ص ۲۶). آیت‌الله سبحانی (۱۳۷۳) هم از معاصران بیان کرده است:

نگارنده تا این لحظه که قلم روی کاغذ جریان دارد به کشف معنای واقعی آیه توفیق نیافته و امیدوار است که به قول ابن‌عباس «القرآن یفسره الزمان» آیندگان به کشف مفاد آن موفق گردند. ظاهر آیه این است که در مرحله‌ای از مراحل وجود که هنوز برای ما کشف نشده، از انسان پیمانی گرفته شده است؛ اما این مرحله چه مرحله‌ای بوده و در چه زمانی انجام گرفته است، هنوز معلوم نیست. (ص ۶۲)

دیدگاه‌ها درباره آیه ذر

شایان ذکر است که تفسیر آیه ذر در حدود سه قرن برای مفسران مسئله‌آفرین نبود؛ چون در این سه قرن کمابیش گفتمان اهل حدیث حاکم بود و لذا همه مفسران نظیر مقاتل بن سلیمان (د ۱۵۰ ق)، شافعی (د ۲۰۴ ق)، هواری (د ۲۸۰ ق) و تستری (د ۲۸۳ ق)، با استناد به روایاتی که از پیامبر و صحابه و تابعان نقل شده بود، عقیده داشتند که

این آیه ناظر به عالم ذر است. اما از آغاز قرن چهارم، بر اثر اقتدار یافتن گفتمان ادبی و کلامی، ناسازگاری ظاهر آیه ذر با روایات عالم ذر نظر مفسران را به خود جلب کرد؛ لذا آنان یا قائل به توقف در معنای آیه شدند و اظهار داشتند که مراد از این آیه را نمی‌دانند و آن از متشابهات قرآن است که نحاس (د ۳۲۸ ق)، قرطبی (د ۶۷۱ ق)، صدیق حسن‌خان (د ۱۳۰۷ ق) و طیب (د ۱۴۱۲ ق) از آن جمله‌اند. یا برخی از مفسران تلاش کردند، روایات عالم ذر را به‌گونه‌ای تأویل کنند که به‌زعم خودشان با ظاهر آیه ذر یا باورهای کلامی ناسازگاری نداشته باشد — نظیر اینکه گفتند هم روایات و هم آیه ذر بیان تمثیلی دارند و زبان حال فطرت آدمی را بیان می‌کنند که طبری (د ۳۱۰ ق)، بلخی (د ۳۱۹ ق)، جایبی (د ۳۱۱ ق)، ابومسلم اصفهانی (د ۳۲۲ ق)، ابن‌الاکشید (د ۳۲۶ ق)، ماتریدی (د ۳۳۳ ق)، جصاص (د ۳۷۰ ق)، رمانی (د ۳۸۴ ق)، شیخ مفید (د ۴۱۳ ق) و عبدالجبار (د ۴۱۵ ق) از آن جمله‌اند. برخی هم روایات عالم ذر را به‌کلی مخالف با قرآن دانستند و آنها را رد کردند که سید مرتضی (د ۴۳۶ ق)، ابوالفتوح رازی (د ۵۵۶ ق)، ابن‌شهر آشوب (د ۵۸۸ ق) و فخر رازی (د ۶۰۶ ق) از آن گروه‌اند.

در گذر تاریخ، سه قول درباره آیه ذر به ظهور رسیده است. اولین قولی که به ظهور رسید و تا سه قرن مورد اتفاق مفسران بود این بود که آیه ذر ناظر به عالم ذر است و این قول به استناد روایاتی بود که فریقین آنها را اجماعاً صحیح و حتی متواتر می‌خواندند. در این روایات آمده بود که خدا پشت آدم را مسح کرد و ذریه او را که در آن حال به‌صورت ذراتی بودند از پشت او بیرون کشید و از آنان پرسید که آیا من پروردگار شما نیستم و آنان هم برخی اقرار کردند که همان مؤمنان شدند و برخی اقرار نکردند که همان کافران گردیدند. این روایات را نه تن از صحابه به نام‌های اسود بن سریع، ابن‌عباس، عبدالله بن عمرو، عمر، هشام بن حکیم، ابوهریره، حذیفه، ابوسعید خدری و علی (ع) از حضرت محمد (ص) نقل کرده‌اند. نیز از صحابه‌ای چون ابی بن کعب، عبدالله بن عمر نیز بدون رفع به آن حضرت نقل گردیده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۹، ص ۸۲). نیز پنج نفر از امام باقر (ع) و ده نفر از امام صادق (ع) نقل نموده‌اند (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۶۱۵). طرق این روایت به‌قدری زیاد است که آن را متواتر خواندند و مضمون آن را صحیح شمردند. به نظر می‌رسد، ثعالبی (۱۴۱۸ ق)، درگذشته در ۸۷۶ ق، آخرین مفسری است که قول روایی را ترجیح داده است. او نوشته است:

احادیث متواتری در تفسیر این آیه از پیامبر با طریقی به این مضمون رسیده است که خدا از پشت آدم نسل پسرانش را بیرون کشید که طبق برخی روایات به صورت ذره و طبق برخی دیگر به صورت خردل بودند. (ج ۳، ص ۹۳)

دومین قولی که به ظهور رسید و ظاهراً از سوی معتزله مطرح شده بود این بود که آیه ذر ناظر به فطرت نوع بشر است. طبری (۱۴۱۲ ق)، درگذشته در ۳۱۰ ق، برای اولین بار، این آیه را بر فطرت حمل کرد. بیان وی در بیان معنای آیه ذر چنین است: «ای محمد به یاد آر پروردگارت را آنگاه که فرزندان آدم را از پشت‌های پدرانشان بیرون کشید و به یگانگی‌اش اقرار گرفت و آنان را بر همدیگر بدان شاهد گرفت». او روایات مربوط به عالم ذر را نیز بر همین معنا حمل کرد و به‌واقع میان قول روایی با ظاهر آیه جمع نمود (ج ۹، ص ۷۵). جبایی، درگذشته در ۳۲۱ ق، و عبدالجبار، درگذشته در ۴۱۵ ق، (طبرسی، ۱۳۲۷ ش، ج ۴، ص ۷۶۷) و سید مرتضی (۱۳۲۵ ق)، درگذشته در ۴۳۶ ق، این قول را مطرح کردند که آیه ذر ناظر به گروهی از افراد بشر است (ج ۱، ص ۲۰-۲۴). سخن جبایی این است که مراد از آنان جماعتی از ذریه آدم بودند که خدا آنان را آفرید و عقولشان را کامل کرد و بر زبان‌های رسولان به معرفت خود و اطاعت از خود اقرار گرفت و آنان را بر خود شاهد گرفت. این در قوم خاصی از بنی آدم بود و لذا همه بنی آدم را فرامی‌گیرد، چون بیان کرده است: «آن کسانی که از آنان عهد گرفته شده سَلَفی داشتند که مشرک بودند» و نیز فرزندان صلبی آدم از ظهور بنی آدم گرفته نشدند (طبرسی، ۱۳۲۷ ش، ج ۴، ص ۷۶۷).

قول اول، نظر به اینکه متکی بر روایات بوده، به قول روایی یا قول اهل حدیث و به لحاظ تقدمش، به قول سَلَف مشهور است و قول دوم، به جهت اینکه از سوی معتزله و بعد از قول اول مطرح شده، به قول معتزله یا اصحاب رأی و قول خَلَف معروف گردیده است. هرچه از قرن سوم پیش‌تر فاصله گرفته می‌شد، شمار بیش‌تری از مفسران از قول اول به قول دوم می‌گراییدند تا اینکه در عصر حاضر مشهورترین قول عبارت از همین قول دوم گردیده است. بسیاری هم می‌کوشیدند که میان این دو قول جمع کنند، نظیر اینکه گفتند، لفظ بنی آدم در آیه ذر شامل تمام انسان‌ها حتی خود آدم هم می‌شود یا گفتند که بیان آیه ذر تمثیلی است؛ یعنی زبان حال فطرت آدمی را بیان می‌کند.

به قول سوم، یعنی ناظر به جماعت خاص بودن آیه ذر، فقط دو نفر از مفسران بعدی گرایش پیدا کردند که شیخ طوسی (بی تا، ج ۵، ص ۲۶)، درگذشته در ۴۶۰ ق، و حائری تهرانی (۱۳۳۸ ش، ج ۵، ص ۴۴)، درگذشته در

۱۳۴۰ ق، بودند. قانلان به قول سوم گفتند که آنان گروهی از بنی آدم بودند، اما توضیح ندادند که آن گروه به چه قوم و عصری تعلق داشتند و به چه کیفیتی به ربوبیت خدا شهادت دادند.

پیشینه پژوهش

در تمام پژوهش‌هایی که در عصر حاضر از سوی مسلمانان راجع به مفاد آیه ذر انجام پذیرفته بر همان قول دوم تأکید شده است، حال آنکه این قول برخلاف ظاهر و سیاق این آیه است. نزدیک‌ترین پژوهش به پژوهش حاضر مقاله‌ای است که نورایی و کریم‌پور (۱۳۹۷) با عنوان «بررسی تحلیلی نگره اختصاص در خطاب آیات اَلست از نگاه سید مرتضی و زمخشری» نوشته‌اند. آنان همان قول سوم را، به جهت موافقت با ظاهر آیه ذر و آیات مشابه، ترجیح داده‌اند و آن جماعت خاصی را که آیه ذر با آن اشاره دارد، عبارت از همان گروهی از قوم حضرت موسی دانسته‌اند که در آیه قبل از آیه ذر به آنان اشاره شده است، همان کسانی که از حضرت موسی تقاضای دیدار خدا را داشتند. آنان نتیجه تحقیق خود را چنین بیان کردند که این دو واقعه، یعنی واقعه مذکور در آیه ذر و آیه قبلش در حقیقت، یک واقعه‌اند و آن کسانی که بر ربوبیت خدا شاهد گرفته شدند عبارت از همان گروهی از قوم موسی (ع) بودند که به میقات خدا آمده بودند (ص ۷۲).

آنچه تحقیق حاضر را از مقالات و تحقیقاتی که تاکنون نوشته شده است ممتاز می‌سازد مقایسه‌ای است که میان ظاهر و سیاق آیه ذر و آیات مشابه از یک سو و محتوای فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی از سوی دیگر صورت گرفته و آن جماعت مورد اشاره آیه ذر عبارت از قبایل بنی اسرائیل در عهد یوشع نبی دانسته شدند، نه گروهی از قوم موسی که در آیه قبل از آیه ذر به آنان اشاره شده است. تحقیق حاضر نشان می‌دهد که مطالعه بینامتنی یعنی مقایسه میان قرآن و کتاب مقدس، که در تحقیق حاضر انجام پذیرفته است، چه اندازه می‌تواند مشکل تفسیری آیات مشکلی چون آیه ذر را مرتفع سازد.

بیان نظریه

بررسی تطبیقی ظاهر و سیاق آیه ذر با مندرجات کتاب مقدس نشان می‌دهد که آیه ذر ناظر به قوم بنی اسرائیل در عهد یوشع نبی بوده است. در فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی از یک تجدید عهدی سخن گفته شده است که طی آن، یوشع تمام قبایل بنی اسرائیل را در شکیم احضار کرد و آنان در حضور خدا ایستادند. آنگاه یوشع، پس از برشمردن

نعمت‌هایی که خدا به بنی‌اسرائیل عطا کرده است، خطاب به آنان گفت: آیا خدا را عبادت می‌کنید یا بت‌های اجدادتان را؟ و آنگاه قبایل بنی‌اسرائیل گفتند: ما پیمان می‌بندیم که خدا را عبادت کنیم. زان پس، یوشع گفت: پس خود شما شاهد باشید که پیمان بستید، خدا را عبادت کنید. آنان هم گفتند: بلی، ما خود شاهد هستیم. (یوشع ۲۴: ۱-۲۳). به موجب این نظریه، دلالت آیه در دلالتی حقیقی و ظاهری است، نه مجازی و استعاری و تمثیلی؛ لذا این آیه نه به عالم ذر ارتباط دارد که در روایات مربوط به عالم ذر از آن سخن گفته شده و نه با فطرت الهی بشر که از سوی معتزله ادعا شده است.

شواهد نظریه

شواهدی که تأیید می‌کند، آیه در ناظر به قوم بنی‌اسرائیل در عهد یوشع نبی است، علاوه بر ظاهر و سیاق آیه در، آیات مشابه و پاره‌ای از کتاب یوشع نبی است که اینک تفصیل داده می‌شود:

۱. سیاق آیه در

آیه در در میان آیاتی از سوره اعراف واقع است که همگی به قوم حضرت موسی (ع) مربوط است. شایان ذکر است که آیات مربوط به بنی‌اسرائیل در سوره اعراف از آیه ۱۰۳ شروع می‌شود و در آیه ۱۷۷ پایان می‌گیرد که مجموع آنها به ۷۴ آیه بالغ می‌گردد. در آیه ۱۵۵ این سوره، سخن از این است که

حضرت موسی هفتاد تن از قومش را برای میقات خدا برگزید؛ اما [وقتی که نزد کوه طور آمدند تا خدا را ملاقات کنند]، رجفه‌ای [یعنی لرزشی] آنان را گرفت؛ [به طوری که از هوش رفتند]. موسی عرض کرد: خدایا کاش آنان و مرا پیش از این هلاک کرده بودی. آیا ما را به سبب کاری که سفیهان ما مرتکب شدند هلاک می‌کنی؟ ... از ما درگذر و به ما رحم کن.

سپس، در آیات ۱۷۱-۱۷۳ همین سوره، که آیه در از آن جمله است، آمده است:

ای محمد به یاد آر زمانی را که کوه را برکنندیم و بالای سرشان به سان سایه‌ای بردیم، طوری که پنداشتند، آن بر سرشان می‌افتد. [آنگاه به آنان گفتیم:] آنچه را که به شما دادیم [یعنی الواح] را با قوت بگیرید و آنچه را که در آن است یاد کنید.

و در آیه بعد که همان آیه در است، آمده است:

و به یاد آر زمانی را که خدا پروردگارت از پشت‌های بنی آدم ذریه‌شان را گرفت و آنان را بر خود شاهد گرفت که آیا من پروردگار شما نیستم. آنان گفتند: آری، ما شهادت می‌دهیم. [زان پس، به آنان فرمود]: مبادا روز بازپسین بگوئید که ما از این غافل بودیم یا بگوئید: پدران ما پیش از ما مشرک بودند و ما ذریه‌ای بعد از آنان بودیم. پس آیا ما را به سبب کاری که اهل باطل کردند هلاک می‌کنی.

اما قرآنی که در سیاق آیه ذر دلالت دارد که آن ناظر به قوم بنی اسرائیل بوده از این قرار است: اولاً، در سیاق آیه ذر، نخست، از هفتاد تن از قوم حضرت موسی سخن گفته شده است که آن حضرت آنان را برای رؤیت خدا برگزید (اعراف: ۱۵۵). در ادامه همین سوره، به همین ماجرا اشاره شده و اظهار گردیده است که «ما کوه را برکنندیم و بالای سرشان بسان سایه‌ای بالا بردیم» (اعراف: ۱۷۱) و بلافاصله در آیه بعد، که همان آیه ذر است، اظهار گردیده است که «خدا از ظهور بنی آدم، ذریه‌شان را گرفت و آنان را بر ربوبیت خود شاهد گرفت و آنان به ربوبیت خدا شهادت دادند.» از معطوف بودن آیه ذر به آیات قبل و بعد، که به قوم بنی اسرائیل مربوط است، دانسته می‌شود که آیه ذر نیز به همین قوم بنی اسرائیل ارتباط دارد؛ چون وجهی ندارد، هم آیات قبل از آیه ذر و هم آیات بعد از آن ناظر به قوم بنی اسرائیل باشد، اما خود آیه ذر، در عین حالی که معطوف به آیات قبل و بعد است، ناظر به قوم بنی اسرائیل نبوده باشد. ثانیاً، از اینکه در آیه ذر ماجرای مستقلی با لفظ «اذ» (یعنی آن زمان را به یاد آر) گزارش می‌شود دانسته می‌شود که این ماجرا غیر از ماجرای آن هفتاد تنی است که حضرت موسی (ع) ایشان را برای رؤیت خدا برگزید و به پای کوه طور برد. هیچ وجه مشترکی هم در آیه ذر با آیه رفع کوه طور ملاحظه نمی‌گردد. تأخر ذکر این ماجرا و عدم ذکر نام حضرت موسی (ع) در آیه ذر می‌تواند اشاره به این باشد که آن ماجرا در زمان حضرت موسی رخ نداده، بلکه بعد از آن حضرت رخ داده است. ثالثاً، در این آیات، نه از خلقت آدم و نه از فطرت انسان و نه از عالمی قبل از دنیا سخن گفته شده و نه هیچ قرینه‌ای وجود دارد که بر مجاز و استعاره و تمثیل بودن تعبیر آیه ذر دلالت داشته باشد؛ لذا آیه ذر نمی‌تواند ناظر به روایات عالم ذر یا ناظر به فطرت الهی داشتن انسان باشد.

۲. آیات مشابه

چنان‌که اشاره شد، مفاد آیه ذر و سیاق آن ناظر به عهد و میثاقی است که خدا از قوم بنی اسرائیل گرفته بود تا خدا را بپرستند و برای او شریک قایل نشوند. شایان ذکر است که پرستش خدا و شریک قایل نشدن برای او عبارت از دو فرمان نخست از ده فرمان مندرج در الواح اعطایی به حضرت موسی (ع) است. خدا از قوم آن حضرت عهد و میثاق

گرفته بود که با قوت به آن فرمان‌ها التزام داشته باشند. به این الواح یا همان تورات عهد و میثاق هم اطلاق شده و به همین اعتبار، تورات را عهد عتیق و انجیل را عهد جدید خوانده‌اند.

در آیه ۱۶۹ همین سوره اعراف از این عهد و میثاق سخن رفته است: «أَلَمْ يُوْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ» (اعراف: ۱۶۹)؛ ترجمه: آیا از بنی اسرائیل پیمان تورات گرفته نشد که بر خدا جز حق نگویند و آنچه را که در آن است، مطالعه کنند؟). مشابه این آیه ذیل از سوره بقره است: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ» (بقره: ۶۳)؛ ترجمه: به یاد آر زمانی را که ما از شما پیمانتان را گرفتیم و کوه را بالای شما بردیم [و به شما گفتیم: آن [فرمان‌هایی] را که به شما دادیم، با قوت بگیرید و آنچه را که در آن است یادآور شوید). نیز، در ادامه، مضمونی نظیر همان ده فرمان آمده است:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ * وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرَجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (بقره: ۸۳-۸۴).

مجدداً نظیر همان مضمون در آیه ۶۳ این سوره تکرار شده است: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ» (بقره: ۶۳). و نیز نظیر آن در سوره نساء چنین آمده است: «وَ رَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا» (نساء: ۱۵۴).

در گفتمان قرآنی سخن از این است که چنین عهد و میثاقی نه تنها از قوم بنی اسرائیل بلکه از تمام بنی آدم گرفته شده، چنان‌که در سوره یس آمده است: «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس: ۶۰-۶۱). در گفتمان قرآنی سخن از این است که اولاً، چنین عهد و میثاقی با زبان قال گرفته شده و نه با زبان حال و لذا آیات مربوط از جمله آیه ذر را نمی‌توان بر مجاز و استعاره و تمثیل حمل کرد. ثانیاً، چنین عهد و میثاقی به وسیله انبیای الهی از اقوامشان اخذ می‌شده، نه مباشرةً از سوی خدا و نه با مباشرت فرشتگان.

البته، در گفتمان قرآنی سخن از این هم رفته که از تمام موجودات چنین عهد و میثاقی گرفته شده است، ولی هیچ قرینه‌ای در آیات مربوط نیست که دلالت داشته باشد، آن عهد و میثاق با زبان قال نبوده باشد. در سوره

آل عمران، بعد از آنکه ذکر شده خدا از پیامبران چنین میثاقی گرفته شده، افزوده شده است که تمام آسمان‌ها و زمین از روی میل و کراهت تسلیم خدا شدند:

وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَ حِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَ أَقْرَضْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلَيَّ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَضْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَ أَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ * فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ * أَ فَغَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَتَّبِعُونَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ (آل عمران: ۸۱-۸۳)

در گفتمان قرآنی سخن از این است که تسلیم و تسبیح و سجده موجودات انسان‌واره، یعنی شبیه انسان، است و لذا حمل این آیات بر مجاز و استعاره و تمثیل بی‌وجه دانسته می‌شود. برای نمونه در سوره نحل آمده است که خم‌وراست شدن سایه هر چیزی به سمت چپ و راست عبارت از سجده آن برای خداست: «أَو لَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَتَّيُوا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمَالِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَ هُمْ دَاخِرُونَ» (نحل: ۴۸). نظیر همین معنا در سوره رعد هم آمده است: «وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ ظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ» (رعد: ۱۵). یا در همین سوره رعد آمده است که رعد و فرشتگان خدا را از خوفش حمد و تسبیح می‌کنند: «وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ» (رعد: ۱۳). پنهان نیست که تسبیح و حمد عبارت از ذکر لسانی است و آن به این جهت به رعد و فرشتگان نسبت داده شده است که گویا رعد یا فرشتگان با صوت خدا را حمد و تسبیح می‌کنند. بنابراین در گفتمان قرآنی سخن از این است که تمام موجودات شبیه انسان با خم‌وراست شدن خدا را سجده می‌کنند و با ایجاد صدا خدا را حمد و تسبیح می‌نمایند، ولی انسان‌ها آنها را درک نمی‌کنند: «وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» (اسراء: ۴۵؛ ترجمه: هیچ چیزی نیست، جز اینکه خدا را حمد و تسبیح می‌کند، اما شما آن را درک نمی‌کنید). نتیجه آنکه حتی در آیاتی که در آنها از سجده و حمد و تسبیح اشیاء هم سخن گفته شده هرگز معنای مجازی و استعاری و تمثیلی نظیر تبعیت از قوانین تکوینی قصد نشده، بلکه همان معنای حقیقی و ظاهری آنها، که عملی انسان‌واره است، قصد گردیده است؛ به همین رو، حمل آیه ذر بر مجاز و استعاره و تمثیل مخالف ظواهر آیات دانسته می‌شود.

۳. معنای واژگان آیه ذر

اینک واژگان کلیدی آیه ذر، که معنانشناسی آنها می‌تواند پرده از مراد این آیه بردارد، توضیح داده می‌شود:

۱.۳. «اخذ»: در قرآن هیچ مورد مشابه آیه ذر از ماده «اخذ»، که در آن از «اخذ گروهی از انسان‌ها از گروهی دیگر» سخن گفته شده باشد، نظیر «اخذ ذریه از بنی آدم»، وجود ندارد. البته نظیر آن در پاره‌ای از روایات آمده است — مانند اینکه آوردند، وقتی قریش به قحطی گرفتار آمد و حضرت ابوطالب از عهده هزینه خانواده‌اش برنیامد، پیامبر به عمویش عباس گفت: ای عمو یکی از فرزندان را بگیر («وتأخذ من بنیه رجلاً») که هزینه‌اش را بدهی (فتال نیشابوری، بی تا، ص ۸۶). روشن است که اخذ در چنین کاربردی به معنای اختیار کردن است. با عنایت به بررسی‌هایی که درباره سیاق و آیات مشابه به عمل آمد، چنین حاصل می‌شود که اخذ در آیه ذر مترادف با اختیار و اجتناب و اصطفاء است. حتی، در خصوص همین داستان اخذ میثاق از قوم موسی، همین لفظ «اختیار» هم به کار رفته، چنان‌که آمده است: «وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا» (اعراف: ۱۵۵). واژگان «اجتناب» و «اصطفاء» در سایر موارد به همین معنای اختیار در قرآن به کار رفته است. برای مثال، راجع به انبیاء آمده است: «وَ مِنْ آبَائِهِمْ وَ ذُرِّيَّتِهِمْ وَ إِخْوَانِهِمْ وَ اجْتَبَيْنَاهُمْ وَ هَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (انعام: ۸۷) یا آمده است: «وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ» (آل عمران: ۱۷۹). نیز از ماده اصطفاء آمده است: «اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَ مِنَ النَّاسِ» (حج: ۷۵)، «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا» (فاطر: ۳۲)

۲.۳. «من»: لفظ «من» در آیه ذر، با فرض اینکه اخذ به معنای «اختار» و «اجتبی» باشد، تبعیضیه خواهد بود. با فرض تبعیضیه بودن «من»، عبارت «من بنی آدم من ظهورهم» از قبیل «طائفة من بنی اسرائیل» در آیه ذیل است: «فَأَمَّنَتْ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ كَفَرَتْ طَائِفَةٌ» (صف: ۱۴)؛ یعنی عبارت مذکور هرگز شامل تمام بنی آدم نمی‌شود.

۳.۳. «بنی آدم»: در قرآن، بنی آدم، طوری که شامل خود آدم باشد به کار نرفته، بلکه متمایز از او به کار رفته است — نظیر «یا بنی آدم لا یفتننکم الشیطانُ كما أخرج أبویکم مِنَ الْجَنَّةِ» (اعراف: ۲۷)؛ ترجمه: یعنی ای فرزندان آدم، شیطان شما را به فتنه نیندازد، چنان‌که پدر و مادرتان را [به فتنه انداخت و] از بهشت بیرون کرد. بنابراین «بنی آدم» در آیه ذر هم نمی‌تواند شامل خود آدم بشود تا به موجب آن اظهار شود که این آیه ناظر به میثاقی است که در عالم ذر از نوع بشر اخذ شده یا گفته شود که آن ناظر به فطرت خداشناسی است که خدا در تمام نوع بشر به ودیعت نهاده است.

۴.۳. «ظهور»: در قرآن «ظهور»، جمع ظهر به معنای پشت بدن در مقابل «وجوه» و «جباه» و «جنوب» به کار رفته است — نظیر «لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكْفُونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ» (انبیاء: ۳۹) یا نظیر «يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كُنْتُمْ لَا تَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ» (توبه: ۳۵)؛ اما به معنای نسل‌های بعدی به کار نرفته است. البته، ظهور در روایات به معنای نسل‌های بعدی به کار رفته، چنان‌که نقل است که امام صادق (ع) به ابوبصیر فرمود: «يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَلَائِكَةً يَسْفُطُونَ الذُّنُوبَ عَنْ ظُهُورِ شِيعَتِنَا كَمَا يَسْقُطُ الرِّيحُ الْوَرَقَ فِي أَوَانٍ سُفُوطِهِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۳۰۴). در این روایت مراد از «ظهور شیعتنا» نسل‌های شیعیان است. البته، اصلا ب در قرآن به معنای نسل‌های بعدی به کار رفته، چنان‌که آمده است: «وَ حَلَالِئُلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ (نساء: ۲۳)؛ ترجمه: زنان پسران‌تان که از نسل‌های خودتان هستند). با عنایت به قرینه ذریه و بنی آدم در آیه ذر، احتمال اینکه «ظهورهم» به معنای اصلا ب، یعنی نسل‌ها، باشد قوی است؛ لذا «ظهور» در آیه ذر هیچ تناسبی با «ظهر آدم» مندرج در روایات عالم ذر ندارد، چون ظهر آدم در این روایات به معنای پشت یا کمر است، نه نسل. در آن روایات گفته شده است که «خدا ذریه آدم را به صورت ذراتی از پشت آدم بیرون آورد». چنان می‌نماید که داستان عالم ذر از همان دسته از داستان‌های اسطوره‌ای است که درباره خلقت همسر آدم از دنده چپ پهلوی آدم نقل شده است. در داستان عالم ذر هم گفته شده که ذریه او از «پشت آدم» به صورت ذرات خارج شده است.

۵.۳. «ذریه»: در مواضع دیگر قرآن هم «ذریه» به همین معنای نسل، اعم از نسل بلافصل و با فصل، به کار رفته، نظیر اینکه درباره حضرت ابراهیم آمده است: «وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ جَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَ الْكِتَابَ» (عنکبوت: ۲۷). در این آیه، اسحاق و یعقوب، که دو نسل از حضرت ابراهیم‌اند، «ذریه» نامیده شدند یا درباره حضرت زکریا آمده است: «هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ» (آل عمران: ۳۸). چنان‌که در ادامه آمده، مراد از «ذریه» در این آیه عبارت از پسر زکریا، یعنی حضرت یحیی، است که نسل بلافصل او به شمار می‌رود. به هر حال، در آیه ذر مقصود از «ذریه ظهور بنی آدم» نمی‌تواند تمام نسل‌های بشر باشد، بلکه تنها یک نسل از یک قوم مقصود است؛ چون سخن از این است که آن «ذریه» به «ظهور بنی آدم» تعلق داشتند که دارای پدرانی مشرک بودند. بنابراین ذریه در آیه ذر از قبیل ذریه در آیه ذیل است که در آن اظهار شده است

که جز یک ذریه‌ای از قوم حضرت موسی به او ایمان نیاوردند و آنان هم، از ترس فرعون و جمعیت او که مبادا آنان را شکنجه کنند، به موسی ایمان آوردند: «فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ أَنْ يَقْتُلَهُمْ» (یونس: ۸۳). بسیار آشکار است که ذریه یک قوم هرگز شامل خود آن قوم، که آباء و اجداد آنان باشد، نمی‌شود.

۶.۳. «شهادت»: واژه شهادتی که در آیه ذر به کار رفته به همان معنای حقیقی‌اش، یعنی اعتراف زبانی کسانی که شاهد یک رخدادی بودند، به کار رفته است؛ لذا کسی را می‌توان شاهد یک رخداد دانست که در همین عالم مادی شاهد آن رخداد بوده است. به همین رو، ملاحظه می‌شود، وقتی بعد از وفات حضرت عیسی خطاب به او گفته می‌شود: «أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَ أُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ» (مانده: ۱۱۶؛ ترجمه: یعنی آیا تو به مردم گفتی که من و مادرم را غیر از خدا به خدایی بگیرد)، او پاسخ می‌دهد: «وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَ أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (مانده: ۱۱۷؛ ترجمه: من مادامی که در میان قوم خود بودم بر آنان شاهد بودم؛ اما وقتی که مرا متوفی ساختی، [من بر آنان شاهد نبودم؛ بلکه] تو بر آنان شاهد بودی). به موجب آنچه آمد، باید شهادتی که در آیه ذر ذکر شده عبارت از شهادت زبانی شاهدانی باشد که بر خود شاهد گرفته شدند که اقرار کردند که خدا پروردگار آنان است.

۴. قرائن عهدینی

وقتی قرائن و شواهد قرآنی مربوط به آیه ذر با مضمون فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی در زمینه اخذ عهد حضرت یوشع از قبایل بنی‌اسرائیل مقایسه شود، به وضوح دانسته می‌شود، آیه ذر ناظر به همین اخذ عهد آن حضرت از قبایل بنی‌اسرائیل است که فقط خدا را پرستند و برای او شریک قایل نشوند. در فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی، که جانشین حضرت موسی به شمار می‌رفت، از یک تجدید عهدی سخن رفته است که در شکیم رخ داد. شکیم (شِخِم) شهری کنعانی با تاریخ بسیار کهن بود. اولین اشارت به آن حدود ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد است. اولین اشاره به شکیم در کتاب مقدس در کتاب پیدایش ۱۲:۶ است که در آن ابراهیم به درخت بزرگ موره می‌رسد و برای خداوند قربانی می‌کند. در شکیم ابراهیم برای خداوند یک قربانگاه ساخت و خدا بر او آشکار شد و سرزمین را به او و فرزندانش داد (پیدایش ۱۲:۶). در این زمان، خداوند عهدی را که با ابراهیم در سرزمین حران بسته بود تأیید کرد و سرزمین کنعان را به او قول داد. بعد از آن، شکیم به دست قوم بنی‌اسرائیل در سال ۱۴۰۵ قبل از میلاد به رهبری یوشع تسخیر شد و

به قبیله مناسه تعلق گرفت. این شهر اولین پایتخت پادشاهی شمال اسرائیل بود و یکی از دو قلعه مقدس بنی اسرائیل در آن بوده است که هر سال مردان همه قبایل بنی اسرائیل در آنجا جمع می شدند و مراسم عهد را برگزار می کردند. در فصل مذکور از کتاب یوشع آمده است که یوشع تمام قبایل بنی اسرائیل را در شکیم احضار کرد و آنان آمده، در حضور خدا ایستادند. آنگاه یوشع از زبان خدا خطاب به آنان سخن گفت و پس از برشمردن نعمت هایی که خدا به بنی اسرائیل کرده است، خطاب به آنان گفت: آیا فقط خدا را عبادت می کنید یا بت های اجدادتان را؟ و آنگاه بنی اسرائیل گفتند:

وای بر ما اگر خدا را رها کنیم و بت ها را عبادت کنیم؛ اما یوشع به این پاسخ بنی اسرائیل قانع نشد و گفت: عبادت خدا کار آسانی نیست؛ زیرا او قدوس و بسیار غیور است و از گناهانتان نخواهد گذشت، اگر بخواهید او را رها کنید و بت ها را بپرستید. بنی اسرائیل گفتند: ما قول می دهیم که خدا را عبادت کنیم. آنگاه یوشع گفت: پس خود شما شاهد باشید که قول دادید، خدا را عبادت کنید. آنان هم گفتند: بلی، ما خود شاهد هستیم. (یوشع ۲۴: ۱-۲۳)

شبهات هایی که مضامین فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی با مضمون آیه ذر دارد از این قرار است که یوشع نبی وصی حضرت موسی بود و بعد از ایشان به نبوت رسید و لذا ماجرای شاهد گرفتن قبایل بنی اسرائیل از سوی ایشان بعد از ماجرای میقات هفتاد تن از سران بنی اسرائیل در زمان حضرت موسی رخ داد. آیه ذر نیز در سوره اعراف، که احتمالاً ناظر به ماجرای یوشع نبی است، بعد از آیه میقات آمده و این می تواند مؤید این معنا باشد که آیه ذر ناظر به ماجرای یوشع نبی است. همچنین، در فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی، تصریح شده است که حضرت یوشع قبایل بنی اسرائیل را بر خودشان شاهد گرفت که فقط خدا را پرستند و به پرستش بت ها روی نیاورند. این مضمون تطابق کامل با آیه ذر دارد که در آن نیز گفته شده است، آن جماعت بر خودشان شاهد گرفته شد که خداوند پروردگار آنان است و به بهانه اینکه پدرانشان مشرک بودند، برای خداوند شریک قایل نشوند. این نیز مؤید دیگری بر این معناست که آیه ذر ناظر به ماجرای شاهد گرفتن قبایل بنی اسرائیل از سوی یوشع نبی بر خودشان است که فقط خدا را پرستش کنند و برای او شریکی قرار ندهند.

نتیجه‌گیری

بررسی‌ها در این مقاله نشان داد که سیطره روایات مربوط به عالم ذر در ذهنیت مفسران و عدم مطالعه بینامتنی قرآن و کتاب مقدس از سوی آنان باعث شده است، قریب به اتفاق مفسران مراد واقعی آیه ذر را به درستی یا شفافیت درک نکنند و سلف مفسران آن آیه را به استناد روایات عالم ذر بر عالم ذر حمل کنند و خلف مفسران آن آیه را به استناد ظاهر و سیاق مخالف روایات عالم ذر بشمارند و مراد از آیه ذر را فطرت خداشناسی نوع بشر بدانند که از طریق توالد منتقل می‌گردد و لذا آیه ذر را تمثیلی بشمارند و به تأویل آن مبادرت کنند. ملاحظه ظاهر و سیاق آیه ذر و مطالعه بینامتنی این آیه با فصل ۲۴ کتاب یوشع نبی آشکار می‌سازد که این آیه ناظر به تجدید عهدی است که حضرت یوشع نسبت به قبایل بنی اسرائیل معاصر خود صورت داده است مبنی بر اینکه خدا را عبادت کنند و مثل اجدادشان بت‌ها عبادت نکنند.

تعارض منافع

نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ ق). تفسیر الثعالبی المسمی بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربي.
- حائری طهرانی، علی. (۱۳۳۸). مقتنیات الدرر. دار الکتب الإسلامية.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۷۳). منشور جاوید. مؤسسه امام صادق (ع).
- سید مرتضی. (۱۳۲۵ ق). الأمالی (محمد بدرالدین النعسانی الحلبي، محقق). کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- صدیق حسن خان، محمد صدیق. (۱۴۲۰ ق). فتح البیان فی مقاصد القرآن. دار الکتب العلمیة.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربي.

طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. بی‌نا.
فتال نیشابوری. (بی‌تا). روضة الواعظین. منشورات الشریف الرضی.
قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۶۳. الکافی (علی اکبر غفاری، محقق). دار الکتب الإسلامیة.
نحاس، احمد بن محمد. (۱۴۲۱ ق). اعراب القرآن. دار الکتب العلمیة.
نورایی، محسن؛ و کریم‌پور، سید حسین. (۱۳۹۷). بررسی تحلیلی نگره اختصاص در خطاب آیات الست از نگاه
سید مرتضی و زمخشری. پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۹(۳۲)، ۵۳-۷۶.

<https://doi.org/10.22054/rjqk.2018.28483.1623>

References

- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Bethat, qisam al-Dirasat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Fattal Neyshapuri, M. (n.d.). *Rawdat al-wa'izin*. Manshurat al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Hairi Tehrani, A. (1959). *Muqanniyaat al-durar*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Husayn, A. (Syed Murtada). (1907). *Al-Amaali*. (M. B. al-Nasani al-Halabi, Ed.). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Kulayni, M. (1984). *Al-Kafi*. (A. A. Ghaffari, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Nouraei, M., & Karimpour, S. H. (2018). Analytical survey of Alast Verses from viewpoints of Seyyed Morteza and Zamakhshari. *Quranic Knowledge Research*, 9(32), 53-76. <https://doi.org/10.22054/rjqk.2018.28483.1623>. [In Persian].
- Nuhas, A. (2000). *A'raab al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Siddiq Hasan Khan, M. S. (1999). *Fath al-bayan fi maqasid al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Sobhani, J. (1994). *Manshur-i javid*. Muassasat Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tayyib, A. H. (1990). *Atyab al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. N.P. [In Arabic].
- Thalabi, A. R. (1997). *Tafsir al-Tha'labi al-musamma bi-l Jawahir al-hisan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].